

## Розділ 1 РИЗИК ЯК ЕКОНОМІЧНА КАТЕГОРІЯ

### 1.1 Сутність ризику

Ризик, як категорія виник на зорі цивілізації - тоді коли у людини з'явилося усвідомлення щодо виникнення несприятливих ситуацій.

Наукові уявлення щодо ризику склалися поетапно. Вперше наукове, математичне визначення поняття "ризик" було сформульоване понад 200 років тому німецьким математиком Йоганном Ніколаусом Тетенсом (1736-1807) у праці "Вступ до розрахунку життєвої ренти і право її отримання", виданій ще у 1786р. в Лейпцігу. Цим він започаткував основи нового напрямку ризикології - науки про ризик в економіці, яка знайшла практичне застосування в багатьох сферах економіки.

В умовах ринкової економіки ризик є ключовим елементом підприємництва. У Законі України "Господарський кодекс України" сказано, що підприємництво — це самостійна ініціатива, систематична на власний ризик діяльність, спрямована на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг і здійснення торгівлі з метою одержання прибутку. Однак процес прийняття відповідальності одночасно є й процесом прийняття на себе ризику. Отже, здатність і готовність до ризику — якість, що притаманна підприємцю.

В умовах політичної й економічної нестабільності міра ризику значно зростає. У сучасних умовах розвитку економіки України проблема посилення ризиків дуже актуальна, що підтверджується даними про зростання збитковості підприємств промисловості.

Незважаючи на давню історію існування ризику та його вивчення, в науковій літературі немає єдиної думки щодо визначення цього поняття та єдиного підходу щодо концепцій в теорії ризику. Спостерігається неоднозначність у трактуванні рис, властивостей і елементів ризику, у розумінні його змісту, співвідношення об'єктивних і суб'єктивних сторін. Розмаїття думок про сутність ризику пояснюється, зокрема, багатоаспектністю цього явища, практично повним його ігноруванням в існуючому господарському законодавстві, недостатнім використанням у реальній економічній практиці й управлінській діяльності. Крім того, ризик — це складне явище, що має безліч не співпадаючих, а іноді протилежних реальних основ.

Розглянемо деякі існуючі підходи до трактування категорії "ризик". Походження терміна "ризик" має свої витoki із грецьких слів *risikon*, *risda* — стрімчак, скеля. В італійській мові *risiko* — небезпека, погроза; *risicare* — лавірувати між скель. У французькій мові *risque* — погроза, ризикувати (буквально — об'їжджати стрімчак, скелю).

У словнику Вебстера "ризик" визначається як "небезпека, можливість збитку чи втрат". У словнику Ожогова "ризик" визначається як "можливість небезпеки" чи як "дія на удачу в надії на щасливий результат".

Як показує аналіз, у літературі значно поширене судження про ризик як про можливість небезпеки чи невдачі. Аналогічне положення склалося і в економічній літературі. У книзі "Фінансовий менеджмент" дається таке визначення: ризик — це імовірність виникнення збитків чи недоодержання доходів порівняно з прогнозованим варіантом.

У «Фінансовому словнику», під ризиком розуміють "усвідомлену можливість небезпеки виникнення непередбачених втрат очікуваного прибутку, майна, грошей у зв'язку з випадковими змінами умов економічної діяльності, несприятливими обставинами. Вимірюють частотою, ймовірністю виникнення того чи іншого рівня втрат. "Найповніше визначення ризику наведено в книзі "Ризик і його роль у суспільному житті":

**Ризик** — це діяльність, пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, у процесі якого мається можливість кількісно і якісно оцінити імовірність досягнення передбаченого результату, невдачі і відхилення від мети.

Таким чином, в розуміння терміну „ризик” в літературі вкладається різне змістовне навантаження. До того ж ризик не є сталою категорією та постійною величиною. Він весь час змінюється, що пов'язано із змінами в розвитку науки з його аналізу та оцінки, в трансформації економічних систем, а також обумовлено низкою інших факторів. З огляду наявності об'єктивних передумов появи відмінностей у визначенні ризику, безглуздо ставити задачу вибору найбільш „правильного” його визначення. І, як вказує Л. Цветкова досліджуючи трактування поняття „ризик”, розумніше за все прийняти ту концепцію, яка використовується в даній сфері діяльності в якості базової.

Таким чином, категорію "ризик" можна визначити як небезпеку втрати ресурсів чи недоодержання доходів порівняно з варіантом, розрахованим на раціональне використання ресурсів.

Отже, під ризиком у фінансово-господарській діяльності підприємств розуміють ймовірність виникнення збитків, втрат або недоотримання прибутку порівняно з прогнозним варіантом. Визначення ризику залежить від сфери діяльності його застосування. Ризик має свої специфічні ознаки, такі як: зв'язок з конкретним явищем; має вірогідний характер; може бути вимірним та оціненим; має конкретну форму прояву, пов'язану з певним об'єктом; є невід'ємним елементом фінансово-економічних відносин.

У зазначених визначеннях виділяється така характерна риса ризику, як небезпека, можливість невдачі. Однак усі ці визначення не охоплюють усього змісту терміна "ризик". Для повнішої характеристики визначення "ризик" доцільно виявити поняття "ризикова ситуація", оскільки воно безпосередньо поєднане зі змістом терміна "ризик".

Поняття *ризикової ситуації* можна визначити як поєднання, сукупність різних обставин і умов, що створюють певне середовище для того чи іншого виду діяльності. Іншими словами саме сукупність умов і обставин створюють ризикову ситуацію і виступають причинами ризику

Ризикова ситуація пов'язана зі статичними процесами; її супроводжують три одночасних умови:

- наявність невизначеності;
- необхідність вибору альтернативи (при цьому варто мати на увазі, що відмовлення від вибору також є різновидом вибору);
- можливість оцінити імовірність здійснення вибраних альтернатив.

Слід зазначити, що ризикова ситуація якісно відрізняється від ситуації невизначеності. Ситуація невизначеності характеризується тим, що імовірність досягнення результатів подій чи рішень стосовно цих подій у принципі не має одностайної альтернативи.

Отже, ризикову ситуацію можна схарактеризувати як різновид невизначеності, коли настання подій імовірно і може бути визначене, тобто в цьому випадку об'єктивно існує можливість оцінити імовірність подій, що приблизно виникають внаслідок сумісної діяльності партнерів по виробництву, дій конкурентів, впливи природного середовища на розвиток економіки, впровадження науково-технічних досягнень і т. ін.

Створення ризикової ситуації обумовлено наступними *чинниками*:

- непередбачені зміни у внутрішніх і зовнішніх умовах діяльності;
- наявність альтернативних рішень;
- імовірність виникнення збитків;
- імовірність одержання додаткового прибутку.

Названі чинники є зовнішньою характеристикою виникнення ризикової ситуації. Але управління цією ситуацією здійснюється суб'єктом, який має певні особливості, а саме:

- суб'єкт, що робить вибір з декількох альтернатив, має в розпорядженні об'єктивні імовірності одержання передбачуваного результату, що ґрунтуються, наприклад, на проведених статистичних дослідженнях;
- імовірності настання очікуваного результату можуть бути одержані на підставі суб'єктивних оцінок, тобто суб'єкт має справу із суб'єктивними ймовірностями;
- суб'єкт у процесі вибору і реалізації альтернативи володіє як об'єктивними, так і суб'єктивними ймовірностями.

Для того щоб зняти ризикову ситуацію, суб'єкт робить вибір і прагне реалізувати його. Цей процес знаходить своє вираження в понятті "ризик", що існує як на стадії вибору рішення (плану дій), так і на стадії його реалізації. І в тому і в іншому випадку ризик представляється моделлю зняття суб'єктом невизначеності, способом практичного вирішення протиріччя при неясному (альтернативному) розвитку протилежних тенденцій за конкретних обставин.

## **1.2 Складові економічного ризику**

Під *економічним ризиком* розуміють такий вид ризику, який виникає при будь-яких видах підприємницької діяльності, спрямованих на одержання прибутку і пов'язаних з виробництвом продукції, реалізацією товарів, наданням послуг, виконанням робіт; товарно-грошовими і фінансовими операціями; комерцією, а також реалізацією науково-технічних проектів. Економічний ризик

– це об'єктивно-суб'єктивна категорія у діяльності суб'єктів господарювання, що пов'язана з подоланням невизначеності та конфліктності в ситуації неминучого вибору.

Сутність економічного ризику становлять такі елементи:

- можливість відхилення від передбачуваної мети, заради якої здійснювалася обрана альтернатива;
- імовірність досягнення бажаного результату;
- відсутність впевненості в досягненні поставленої мети;
- можливість матеріальних, моральних та інших утрат, пов'язаних зі здійсненням обраної в умовах невизначеності альтернативи.

Важливим елементом економічного ризику є наявність імовірності відхилення від обраної мети. При цьому можливі відхилення як негативного, так і позитивного характеру.

Зазначені елементи, їхній взаємозв'язок і взаємодію відбивають змістовність економічного ризику.

Поряд з цим економічному ризику притаманні ряд рис, що сприяють розумінню його змісту. Можна виділити такі основні риси економічного ризику:

- суперечливість;
- альтернативність;
- невизначеність.

*Суперечливість* як риса економічного ризику виявляється в різних аспектах. Являючи собою різновид діяльності, економічний ризик орієнтований на одержання значимих результатів неординарними новими способами в умовах невизначеності і в ситуації неминучого вибору. Тим самим він дає можливість переборювати консерватизм, догматизм, психологічні бар'єри, що перешкоджають впровадженню нових, перспективних видів діяльності, стереотипи, що виступають гальмом суспільного розвитку, і забезпечує здійснення ініціатив, новаторських ідей, різних експериментів, спрямованих на досягнення успіху. Ця особливість ризику має важливі економічні, політичні і духовно-моральні наслідки, тому що прискорює суспільний і технічний прогрес, впливає на суспільну думку, духовну атмосферу суспільства.

З іншого боку, економічний ризик веде до авантюризму, волонтаризму, суб'єктивізму, до певних соціально-економічних і матеріальних витрат, якщо в умовах неповної інформації, чи в ризиковій ситуації альтернатива вибирається без належного урахування об'єктивних закономірностей розвитку події, стосовно якої приймається рішення.

Суперечлива природа економічного ризику виявляється в зіткненні об'єктивно існуючих ризикованих дій і суб'єктивною оцінкою. Так, один підприємець, який робить вибір, здійснює певні дії, може вважати їх ризикованими, а інші люди їх можуть розцінювати як обережні, позбавлені всякого ризику, і навпаки.

*Альтернативність* пов'язана з тим, що вона припускає необхідність вибору з двох чи декількох можливих варіантів рішень, дій. Відсутність можливості вибору знімає питання про наявність економічного ризику. Там, де немає вибору, не виникає ризикова ситуація і, отже, не буде ризику.

Залежно від конкретного змісту ситуації ризику альтернативність має різний ступінь складності і зважується різними способами. Якщо в простих ситуаціях вибір здійснюється, як правило, на засадах минулого досвіду й інтуїції підприємця, то в складних ситуаціях необхідно додатково використовувати спеціальні методи і методики.

*Невизначеність* виступає джерелом виникнення економічного ризику. Відзначимо, що ризик є одним із засобів зняття невизначеності, що виникає через невірогідність інформації і відсутність однозначності. Акцентувати увагу на цій властивості ризику важливо у зв'язку з тим, що оптимізувати на практиці процеси управління і регулювання, ігноруючи об'єктивні та суб'єктивні джерела невизначеності, безперспективно. Причому йдеться не про те, щоб знайти засіб, який дозволяє цілком позбутися впливу факторів невизначеності (що практично, мабуть, нездійсненне), а про необхідність урахування ризику з метою вибору раціональних альтернатив.

Господарське середовище стає усе більш ринковим, вносить у господарську діяльність додаткові елементи невизначеності, розширює зони ризикових ситуацій. Звідси і з'являються умови невизначеності, тобто неясності і невпевненості в одержанні очікуваного кінцевого результату.

Демо означення таким елементам ризику, як об'єкт та суб'єкт економічного ризику.

*Об'єктом* економічного ризику виступає керована економічна система, ефективність та умови функціонування якої наперед точно невідомі.

Під *суб'єктом* економічного ризику розуміється підприємець, керівник або колектив, які зацікавлені в результатах управління об'єктом ризику і мають компетенцію приймати рішення щодо об'єкта ризику.

### 1.3 Функції та джерела економічного ризику

Зміст ризику як економічної категорії зумовлює його основні функції, що виконуються в процесі підприємницької діяльності:

- інноваційну;
- регулятивну;
- захисну;
- аналітичну (рис. 1.1).

Інноваційна	Регулятивна	Захисна	Аналітична
-------------	-------------	---------	------------

Стимулює пошук нетрадиційних рішень проблем, що стоять перед підприємцем	Має суперечливий характер і виступає в двох формах конструктивній і деструктивній	Якщо для підприємця ризик природний стан, то нормальним повинно бути і терпиме відношення до невдач	Наявність ризику припускає необхідність вибору одного з можливих варіантів рішень
--	---	---	---

Рис. 1.1. Функції економічного ризику

**Інноваційна функція** ризику стимулює пошук нетрадиційних рішень проблем, що стоять перед підприємцем. Ризикові рішення, ризиковий тип господарювання приводять до більш ефективного виробництва, від якого виграють і підприємці, і споживачі, і суспільство в цілому.

**Регулятивна функція** має суперечливий характер і виступає в двох формах: конструктивній і деструктивній. У першому випадку — коли властивість ризикувати — один зі шляхів успішної діяльності. Однак ризик може стати проявом авантюризму, суб'єктивізму, якщо рішення приймається в умовах неповної інформації, без належного урахування закономірностей розвитку явища. У цьому випадку ризик виступає як дестабілізуючий фактор.

**Захисна функція** полягає в наступному. Якщо для підприємця ризик — природний стан, то нормальним повинне бути і терпиме відношення до невдач. Ініціативним, заповзятливим підприємцям потрібний спеціальний захист, правові, політичні й економічні гарантії, що виключають покарання і стимулюють виправданій ризик.

**Аналітична функція** ризику зв'язана з тим, що наявність ризику передбачає необхідність вибору одного з можливих варіантів рішення, у зв'язку з чим підприємець у процесі прийняття рішення аналізує всі можливі альтернативи, вибираючи найбільш рентабельні (прибуткові) і найменш ризиковані.

Існують різні точки зору з приводу об'єктивної і суб'єктивної природи економічного ризику. Розглядають три сторони ризику: суб'єктивна, об'єктивна і суб'єктивно-об'єктивна.

**Суб'єктивна сторона** (природа ризику) проявляється в тому, що підприємці неоднаково сприймають одну й ту саму величину економічного ризику в силу розходження психологічних, моральних, ідеологічних принципів орієнтації, установок. Крім того економічний ризик завжди пов'язаний з вибором певних альтернатив, розрахунком ймовірностей їх результату.

**Об'єктивна сторона** проявляється в тому, що це поняття відображує реально існуючі явища, процеси, сторони діяльності, причому економічний ризик існує незалежно від того, усвідомлює підприємець його наявність чи ні, враховує чи ігнорує його.

*Суб'єктивно-об'єктивна сторона* визначається тим, що економічний ризик породжується як суб'єктивними процесами, так і тими, які не залежать від волі чи свідомості підприємця.

Підприємницька діяльність стикається з різного роду загрозами, які охоплюють усі сторони їх функціонування. Так, за даними соціологічних досліджень, лише 15% опитаних підприємців стверджують, що впродовж останнього року їм не доводилося стикатися з небезпеками (вважайте з ризиком) для свого бізнесу [37]. Переважна більшість опитаних підтвердила, що постійно нашкоджується на різного роду загрози й ризик. Це видно з наведеної нижче таблиці (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 Найбільші загрози для ведення бізнесу

Можливі чинники	% до кількості опитаних
Нечесність ділових партнерів	61
Здирства з боку державних чиновників	57
Політична нестабільність	55
Фінансова нестабільність	58
Утиск підприємців посадовими особами та державними органами	44
Здирства з боку криміналітету	34
Погрози щодо особистої безпеки з боку криміналітету	28

Ризики можуть обумовлюватись як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками.

Під зовнішніми чинниками слід розуміти ті умови, які підприємці, як правило, не в змозі змінити, але повинні їх прогнозувати та враховувати, бо вони істотно впливають на стан справ.

Згідно із загальною теорією менеджменту зовнішні чинники доцільно розподілити на дві групи:

- чинники безпосереднього впливу;
- чинники опосередкованого впливу.

Основні з цих чинників наведено на рис. 1.2.

Внутрішні чинники ризику

В економічній літературі, присвяченій проблемам підприємництва, виокремлюють такі чотири групи чинників, які належать до внутрішніх чинників ризику:

- стратегія фірми;

- принципи діяльності фірми;
- ресурси та їх використання;
- якість і рівень використання маркетингу.



Рис. 1.2 Система зовнішніх чинників ризику

Як зазначається в американській пресі, близько 90% невдач малих фірм пов'язані з менеджерською недосвідченістю чи службовою некомпетентністю.

Джерелами ризику є також такі чинники: відсутність професійного досвіду у керівництва фірм, недостатні економічні знання, фінансові прорахунки, погана організація праці співробітників, сумнівні морально-етичні принципи, недостатня пристосованість (маневреність) фірми до змін навколишнього ринкового середовища, відсутність належного досвіду в сфері маркетингу тощо.

Фахівці з теорії ризику вважають, що головним чинником ризику в господарській діяльності є чинник «трьох Н» — некомпетентність, несовісність, неретельність.

Розголошення конфіденційної інформації — одне з найвідчутніших внутрішніх джерел ризику. Згідно з оцінками експертів втрата лише чверті інформації, яка належить до категорії комерційної таємниці, забезпечує вагомі переваги конкурентам і за короткий відрізок часу призводить до банкрутства половини тих фірм, які допустили розголошення інформації.



Наступним з дієвих внутрішніх чинників ризику є якість продукції та послуг.

Таблиця 1.2 Інтенсивність порушень ділових зобов'язань

Можлива ситуація	Частота у відсотках до кількості опитаних підприємців		
	часто	іноді	ніколи
Зіштовхуються з невиконанням ділових зобов'язань	39,6	52,4	8,0
Порушували власні зобов'язання під впливом обставин	1,5	60,4	38,1

У табл. 1.2 наведено дані, що характеризують виконання договірних зобов'язань підприємцями в Україні.

Основна проблема — це невиконання договірних зобов'язань як щодо термінів, так і щодо якості.

Порушення вимог до якості продукції може бути наслідком як зовнішніх (неякісна сировина), так і внутрішніх (порушення технологічного циклу) чинників. Тому на підприємстві має діяти чітко організована система управління якістю, зорієнтована на інтереси споживачів.

Виходячи з вищесказаного, виділимо основні *джерела економічного ризику*, до яких відносяться:

- спонтанність природних процесів і явищ, стихійні лиха;
- випадковість подій;
- наявність різних тенденцій, зіткнення суперечливих інтересів (наприклад, конкуренція);
- імовірний характер науково-технічного прогресу;
- неповнота і невірогідність інформації про об'єкт, явище;
- обмеженість і недостатність ресурсів;
- неможливість однозначного пізнання об'єкта, процесу, явища;
- відносна обмеженість свідомості діяльності підприємця, розбіжності в соціально-психологічних установах, оцінках, стереотипах поведінки;
- незбалансованість основних компонентів господарського механізму.

Визначимо необхідні умови виникнення економічного ризику.

Насамперед, ризик виникає лише тоді, коли має місце невизначеність, відсутність вичерпної інформації про умови прийняття рішень. Якщо все відомо — ризик відсутній. Тільки при багатоваріантності майбутнього, наявності елементів непередбаченості можна казати про наявність ризику. Так, при абсолютній впевненості у недоторканості внеску його власнику не спаде на думку застрахувати внесок. Отже, невизначеність є однією з причин виникнення ризику.

Під невизначеністю розуміється наявність неповної інформації про умови прийняття господарських рішень, а не відсутність будь-якої.

Наявність економічного ризику є певна ознака зрілості економіки, її розвинутості. В економіці з низьким рівнем виробництва траєкторія її розвитку практично детермінована стратегією виживання, суворою необхідністю забезпечення мінімальних потреб населення. Якщо ж відсутні альтернативи рішень, то й відсутній ризик. Отже, ризик може існувати лише за умови активного управління та регулювання економікою.

Ризик відсутній також у випадку, коли немає зацікавленості в результатах прийняття рішень.

Таким чином, економічний ризик можливий лише тоді, коли керована економічна система функціонує в умовах невизначеності, а особа, яка приймає рішення, зацікавлена в кінцевому результаті.

### 1.4 Класифікація ризиків

Важливе значення для одержання всебічної характеристики ризиків має їх науково-обґрунтована класифікація. В економічній літературі, а саме підручниках і посібниках з управління фінансами, фінансового менеджменту та інших ризику класифікуються по-різному, що свідчить про існування різноманітних підходів до створення класифікаційних схем. Також в деяких підручниках наводяться різні види ризиків без певних ознак.

Складність класифікації ризиків полягає в їхньому різноманітті. Існують певні види ризиків, дії яких піддані усі без винятку організації, але поряд із загальними є специфічні види ризику, пов'язані з господарською діяльністю; ризик, пов'язаний з особистістю підприємця, ризик, пов'язаний з недостатністю інформації про стан зовнішнього середовища.

Виділяють дві групи ризиків: статичні (прості) і динамічні (спекулятивні). *Динамічний ризик* — це ризик, пов'язаний з непередбачуваними (недетермінованими) змінами вартості основного капіталу внаслідок прийняття управлінських рішень або непередбачуваними зсувами у ринкових чи політичних реаліях. Динамічні ризики несуть в собі або втрати, або прибуток. Вони є складними для управління. До них відносять різні види політичних ризиків, економічних ризиків, галузевих ризиків.

*Статичний ризик* — це ризик, пов'язаний зі скороченням реальних активів внаслідок втрати частки власності, а також із скороченням доходу через недієздатність організації. Цей ризик може призвести лише до втрат і збитків. Залежно від причини втрат статичні ризики поділяються на такі групи:

- ймовірні втрати внаслідок негативного впливу на активи фірми стихійних лих;
- ймовірні втрати внаслідок злочинних дій;
- ймовірні втрати внаслідок прийняття несприятливого для підприємницької фірми законодавства;
- ймовірні втрати внаслідок погрози власності третіх осіб, що приводить до змушеного припинення діяльності основного постачальника чи споживача;

- втрати внаслідок смерті чи недієздатності ключових працівників фірми або основного власника підприємницької фірми.

Видове різноманіття ризиків дуже велике — від пожеж і стихійних лих до міжнаціональних конфліктів, змін у законодавстві, що регулює економічну та підприємницьку діяльність, інфляційних коливань тощо.

В економічній літературі, присвяченій проблемам класифікації ризику, на наш погляд, ще немає чіткої системи класифікації ризиків. Існує низка підходів до цього. Очевидно чинником ризику є все оточуюче нас довкілля, а також усі елементи об'єкта дослідження як складної економіко-кібернетичної системи (джерелами ризику є всі елементи системи, її прямі та зворотні зв'язки).

Класифікують ризики і за такими ознаками:

- ризик, пов'язаний з господарською діяльністю;
- ризик, пов'язаний з особистістю підприємця;
- ризик, пов'язаний з неповною інформацією щодо стану довкілля.

Також виділяють такі види ризиків:

- крайні ризики (політичні та макроекономічні);
- маркетингові ризики; транспортні ризики;
- ризики визначення предмета угоди;
- ризики умови кількості;
- ризики умови якості; ризики умови упаковки та маркування;
- ризики умови ціни;
- ризики умови постачання;
- ризики валютно-фінансових умов контракту;
- ризики умов форс- мажорних обставин;
- ризики визначення умов розгляду арбітражу;
- комерційні ризики; ризики, пов'язані з процесом митного оформлення тощо.

У низці наукових праць запропоновано таку класифікацію ризику [21]:

- за масштабами та обсягами (глобальний, локальний);
- за аспектами (психологічний, соціальний, економічний, екологічний, юридичний, політичний, медико-біологічний);
- за мірою об'єктивності та суб'єктивності (з об'єктивною ймовірністю, з суб'єктивною ймовірністю, з об'єктивно-суб'єктивною ймовірністю);
- за ступенем (мірою) ризиконасиченості рішень (мінімальний, середній, оптимальний або ж допустимий, критичний, катастрофічний);
- за мірою обґрунтованості ризику (раціональний, нераціональний, авантюристичний);
- за терміном оцінки та урахування ризику (випереджаючий, своєчасний, запізнілий);
- за чисельністю осіб, які беруть участь у прийнятті рішень (індивідуальний, груповий, колективний).

*Комерційний ризик* — це ризик, що виникає в процесі реалізації товарів і послуг, зроблених чи куплених підприємцем. Основні причини комерційного ризику:

- зниження обсягів реалізації внаслідок падіння попиту (потреб) на товар, реалізований підприємством, витиснення його конкуруючими товарами, введення обмежень на продаж;
- підвищення закупівельної ціни товару в процесі здійснення підприємницького проекту;
- непередбачене зниження обсягів закупівель порівняно з наміченими, що зменшує масштаб усієї операції й збільшує витрати на одиницю об'єму реалізованого товару (за рахунок умовно постійних витрат);
- втрати товару;
- втрати якості товару в процесі обертання (транспортування, зберігання), що приводить до зниження його ціни;
- підвищення витрат обертання порівняно з наміченими в результаті виплати штрафів, непередбачених відрахувань, що призводить до зниження прибутку підприємства.

Комерційний ризик містить у собі такі різновиди:

- ризики, пов'язані з реалізацією товару (послуг) на ринку;
- ризики, пов'язані з транспортуванням товару (транспортний);
- ризики, пов'язані з прийманням товару (послуг) покупцем;
- ризики, пов'язані з платоспроможністю покупця;
- ризики, пов'язані з форс-мажорними обставинами.

За структурною ознакою комерційні ризики поділяються на майнові, виробничі і торгові.

*Майнові ризики* — це ризики, пов'язані з імовірністю втрат майна підприємця через крадіжку, диверсію, перенапруження технічної й технологічної систем і т. п.

*Виробничі ризики* — це ризики, пов'язані зі збитком від зупинки виробництва внаслідок впливу різних факторів і, насамперед, із втратою чи пошкодженням основних і оборотних фондів (устаткування, сировини, транспорту і т.п. ), а також ризики, пов'язані із впровадженням у виробництво нової техніки і технології.

*Торгові ризики* являють собою ризики, пов'язані зі збитком через затримку платежів, відмовлення від платежу в період транспортування товару, нестачання товару і т.п.

Окремо варто виділити транспортні ризики. Транспортні ризики класифікуються залежно від міри відповідальності в чотири групи: *E, F, C, D*.

*Виробничий ризик* — це імовірність збитків чи додаткових витрат, пов'язаних із перебоями чи зупинкою виробничих процесів, порушенням технології виконання операцій, низькою якістю сировини чи роботи персоналу і т.п.

До основних причин виробничого ризику відносяться:

- зниження намічених обсягів виробництва і реалізації продукції внаслідок зниження продуктивності праці, простою обладнання, втрат робочого

часу, відсутності необхідної кількості вихідних матеріалів, підвищеного відсотка браку виробленої продукції;

- зниження цін, за якими планувалося реалізовувати продукцію (послугу) у зв'язку з її недостатньою якістю, несприятливими змінами ринкової кон'юнктури, підвищенням попиту;

- збільшення матеріальних витрат через перевитрату матеріалів, сировини, палива, енергії, а також за рахунок збільшення транспортних витрат, торгових витрат, накладних та інших додаткових витрат;

- зростання фонду оплати праці за рахунок перевищення наміченої чисельності або виплат більш високого, ніж заплановано, рівня заробітної плати окремим робітникам;

- збільшення податкових платежів та інших відрахувань підприємства;

- низька дисципліна постачань, перебої з паливом і електроенергією;

- фізичний і моральний знос устаткування.

*Фінансовий ризик* — це ризик, що виникає при здійсненні фінансового підприємництва чи фінансових угод, виходячи з того, що у фінансовому підприємстві в ролі товару виступають або валюта, або цінні папери, або кошти.

До фінансових ризиків відносяться валютний ризик, кредитний ризик та інвестиційний ризик.

*Валютний ризик* — це імовірність фінансових втрат у результаті курсу валют у період між зміною курсу валют у період між змінами контракту з фізичними особами та виробництвом і розрахунків по ньому. Валютний курс, що встановлюється з урахуванням купівельної здатності валют, дуже рухливий.

Серед основних факторів, що впливають на курс валют, потрібно виділити:

- стан платіжного балансу;

- рівень інфляції;

- міжгалузеву міграцію короткострокових капіталів.

У цілому на рух валютних курсів впливає співвідношення попиту та пропозиції кожної валюти. Крім економічних, на валютний курс впливають політичні фактори. У свою чергу від валютного курсу безпосередньо залежить зовнішньоекономічна діяльність країни. Рівень валютного курсу значною мірою визначає конкурентоспроможність країни на світових ринках. Занижений валютний курс дає можливість одержати додаткові вигоди при експорті і сприяє припливу іноземного капіталу, одночасно дестимулюючи імпорт. Протилежна економічна ситуація виникає при завищеному курсі валюти (зниженні ефективності експорту і зростанні ефективності імпорту).

Значні непередбачені коливання, відрив валютного курсу від купівельної спроможності підсилюють напруженість у валютно-фінансовій сфері, порушують нормальний міжнародний обмін. Розрізняють три різновиди валютного ризику: економічний, переводу, угод.

Економічний валютний ризик для підприємства полягає в тому, що вартість його активів і пасивів може змінюватися у більшу чи меншу сторону (в національній валюті) через майбутні зміни валютного курсу. Це також

відноситься до інвесторів, закордонні інвестиції яких — акції чи боргові зобов'язання — приносять дохід в іноземній валюті.

Ризик угод — це імовірність наявних валютних збитків по конкретних операціях в іноземній валюті. Такий ризик виникає через невизначеність вартості в національній валюті інвалютної угоди в майбутньому. Цей вид ризику існує як при укладенні торгових контрактів, так і при одержанні чи наданні кредитів. Він складається за можливості зміни величини надходжень чи платежів при перерахуванні в національній валюті.

Таким чином, при укладенні контрактів необхідно враховувати можливі зміни валютних курсів.

Одним з найважливіших видів ризиків діяльності підприємства в умовах ринкової економіки є *кредитний ризик*. Він пов'язаний з можливістю невиконання підприємством своїх фінансових зобов'язань перед інвестором через використання для фінансування діяльності підприємства зовнішньої позики. Отже, кредитний ризик виникає в процесі ділового спілкування підприємства з його кредиторами: банком та іншими фінансовими установами, контрагентами, постачальниками і посередниками, а також з акціонерами.

Розмаїтість видів кредитних операцій визначає особливості і причини виникнення *кредитного ризику*:

- несумлінність позичальника, який одержав кредит;
- погіршення конкурентного положення конкретного підприємства, який одержав комерційний чи банківський кредит;
- несприятлива економічна кон'юнктура;
- некомпетентність керівництва підприємства і т.д.

Будь-яка фінансова діяльність є ризиковою. Багато фінансових відносин будуються в умовах невизначеності, коли необхідно вибирати напрям дій з декількох варіантів, здійснення яких складно прогнозувати..

*Кредитний ризик* — це імовірність того, що партнери — учасники контракту виявляться не в змозі виконати договірні зобов'язання як у цілому, так і за окремими позиціями. Зменшити вплив такого ризику можна, обговоривши контракт на попередньому етапі, проаналізувавши можливі вигоди і втрати від його висновку.

Фінансові відносини завжди поєднані з невизначеністю економічної кон'юнктури, що впливають з мінливості попиту-пропозиції на товари, гроші, фактори виробництва, з різноманітних сфер пропозиції капіталів і розмаїтості критеріїв інвестування засобів, з обмеженості знань у сфері бізнесу і комерції та інших обставин. Кожен учасник фінансових відносин споконвічно позбавлений заздалегідь відомих однозначних заданих параметрів, гарантій успіху: забезпеченої частки участі в господарській діяльності, допустимості до виробничих ресурсів за фіксованими цінами, стійкості купівельної спроможності грошових одиниць, незмінності норм і нормативів та ін.

*Відсотковий ризик* виникає через коливання відсоткових ставок, що приводить до зміни витрат на виплату чи відсотків доходів на інвестиції, а виходить — до зміни величини прибутку (чи втрат) порівняно з очікуваним. З цим видом ризиків зіштовхуються банки, страхові та інвестиційні компанії, а

також нефінансові підприємства, що займають кошти чи вкладають їх в активи, які приносять відсотки (державні цінні папери, облігації підприємств і т.д.). Методи управління відсотковим ризиком — опціони, ф'ючерсні операції і т.д.

Відсотковий опціон являє собою фінансовий інструмент, створений і використовуваний як спосіб хеджування відсоткових ризиків і засіб одержання прибутку від зміни відсоткових ставок. Це дуже вигідно власникові опціону. Опціон захищає власника від найгіршого варіанта змінювання відсоткової ставки і разом з тим забезпечує виграш від позитивних змін її на ринку. Головний недолік опціону — його висока вартість.

Найпростіший вид фінансової угоди — однократне надання в борг певної суми з умовою її повернення через певний час. Для визначення ефективності такої угоди застосовуються показники: відносне зростання і відносне зниження. Ці величини характеризують збільшення капіталу кредитора, віднесене або до початкового внеску, або до кінцевої суми.

Ринок цінних паперів породжує інвестиційний ризик, сутність якого полягає в ризику втрати вкладеного капіталу й очікуваного доходу. На ринку цінних паперів покупці фінансових інструментів можуть бути або інвесторами, або спекулянтами, або гравцями. Інвестор вкладає гроші на тривалий термін, розраховує на одержання доходу у вигляді дивідендів чи відсотків і намагається мінімізувати ризик утрати вкладеного капіталу. Спекулянт розраховує на одержання доходу за рахунок одномоментних угод на ринку. Володіючи повною інформацією про стан ринку, вони практично виключають ризик. Гравці йдуть на ризик, сподіваючись угадати тенденції і "зробити гроші" на очікуваній зміні курсу фінансових інструментів.

При інвестуванні інвестор виходить насамперед з розумінь безпеки і лише потім — з розрахунків одержання майбутнього прибутку. Ринковий ризик визначається можливою втратою первинного капіталу.

*Інноваційний ризик* — це імовірність утрат, що виникають при вкладанні підприємством коштів у виробництво нових товарів (послуг), які, можливо, не знайдуть очікуваного попиту на ринку. Інноваційний ризик виникає за таких умов:

- при впровадженні більш дешевого методу виробництва товару чи послуги порівняно уже з тим, що використовується. Подібні інвестиції будуть приносити підприємству тимчасовий надприбуток доти, поки воно є єдиним власником даної технології. У подібній ситуації підприємство зіштовхується лише з одним видом ризику — можливою неправильною оцінкою попиту на вироблений товар;

- при створенні нового товару (послуг) на старому устаткуванні. У цьому випадку до ризику неправильної оцінки попиту на новий товар чи послугу додається ризик невідповідності якості товару (послуги) у зв'язку з використанням старого устаткування;

- при виробництві нового товару (послуги) за допомогою нової техніки і технології. У даній ситуації інноваційний ризик включає в себе ризики: того, що новий товар (послуга) може не знайти покупця; невідповідність нового обладнання і технології необхідним вимогам для виробництва нового товару

(послуги); неможливості продажу створеного устаткування, тому що воно не підходить для виробництва іншої продукції у випадку невдачі.

*Підприємницький ризик* пов'язаний, насамперед, з вибором і ухваленням управлінського рішення на різних рівнях структури управління: галуззю чи прийняттям його підрозділами. Ризик підприємницької діяльності, крім елементів господарського ризику, включає специфічні види ризику, пов'язані з особистими майновими грошовими внесками в створення даного підприємства. Підприємницький ризик включає ризик повної чи часткової втрати майна чи грошового внеску, в тому числі і ризик банкрутства, характерний для ринкових відносин.

*Господарський ризик* — невід'ємна частина господарської діяльності будь-якого підприємства незалежно від форми власності. Його можна визначити як діяльність суб'єктів підприємств, пов'язану з подоланням невизначеності в ситуаціях неминучого вибору, у процесі якого є можливість оцінити імовірність досягнення бажаного результату чи невдачі, відхилення від мети.

У практичній діяльності господарські ризики можуть бути настільки великими, що здатні зупинити виробничу роботу, змусити підприємця відмовитися від здійснення операцій, що вимагають великих початкових інвестицій і часу. У той же час наявність фактора господарського ризику є для підприємця сильним стимулом для постійного здійснення режиму економії, змушує його ретельно аналізувати рентабельність проектів, розробляти інвестиційні кошториси, наймати відповідні кадри.

Господарський ризик у підприємницькій діяльності можна поділити на види:

- ризик втрати майна внаслідок стихійних лих;
- ризик виникнення цивільної відповідальності за збиток, який нанесено навколишньому середовищу;
- ризик втрати прибутку;
- ризик, пов'язаний з реалізацією продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках;
- технічний ризик, пов'язаний з експлуатацією обладнання, будівельно-монтажних споруджень і т. ін.;
- комерційні ризики, спричинені недопоставкою продукції, невиконанням фінансових зобов'язань;
- валютний ризик, пов'язаний з розширенням сфери зовнішньоекономічної діяльності.

Якщо ми сподіваємося на удачу і не діємо, то це — пасивна позиція. Якщо ми намагаємося застрахуватися від негативних впливів і забезпечити успішний результат у майбутньому, то це — активна позиція.

У міру розвитку ринкових відносин у нашій державі буде посилюватися і підприємницький ризик. Усунути умови невизначеності майбутнього в підприємницькій діяльності неможливо, тому що вона є елементом об'єктивної діяльності. У цьому полягає об'єктивний бік фінансових відносин в умовах невизначеності. Але існує і суб'єктивна сторона. Адже саме підприємець оцінює ситуацію, формує безліч можливих виходів і представляє імовірності



їхнього здійснення, робить вибір з безлічі альтернатив. Сприйняття таких умов залежить від підприємця, його характеру, складу розуму, психологічних особливостей, рівня знань.

### Резюме

Ризик — це діяльність, що пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якого є можливість кількісно і якісно оцінити ймовірність досягнення передбаченого результату, невдачі і відхилення від мети.

Економічний ризик — це ризик, що виникає при будь-яких видах підприємницької діяльності, спрямованих на одержання прибутку і пов'язаних з виробництвом продукції, товарів і послуг, їхньою реалізацією; товарно-грошовими і фінансовими операціями; комерцією, а також реалізацією науково-технічних проектів.

Ризик виникає лише тоді, коли має місце невизначеність, відсутність вичерпної інформації про умови прийняття рішень. Якщо все відомо — ризик відсутній. Ризик відсутній також у випадку, коли немає зацікавленості в результатах прийняття рішень.

Складність класифікації ризиків полягає в їхньому різноманітті. Існують певні види ризиків, дії яких піддані усі без винятку організації, але поряд із загальними є специфічні види ризику, пов'язані з господарською діяльністю; ризик, пов'язаний з особистістю підприємця, ризик, пов'язаний з недостатністю інформації про стан зовнішнього середовища.

Ризик — об'єктивна необхідність, він органічно пов'язаний з фундаментальними інститутами сучасного суспільства. Джерела ризику досить різноманітні: науково-технічний прогрес, кон'юнктура ринку, внутрішня та зовнішня політична ситуація, погодні умови, наявність корисних копалин, природа людини та багато інших.

У практичній діяльності ризики можуть бути настільки великими, що здатні зупинити виробничу роботу, змусити підприємця відмовитися від здійснення операцій, що вимагають великих початкових інвестицій і часу. У той же час наявність фактора ризику є для підприємця сильним стимулом для постійного здійснення режиму економії, змушує його ретельно аналізувати рентабельність проектів, розробляти інвестиційні кошториси, наймати відповідні кадри.

У міру розвитку ринкових відносин у нашій державі буде посилюватися і підприємницький ризик. Усунути умови невизначеності майбутнього в підприємницькій діяльності неможливо, тому що вона є елементом об'єктивної діяльності. У цьому полягає об'єктивна сторона фінансових відносин в умовах невизначеності. Але існує і суб'єктивна сторона. Адже саме підприємець оцінює ситуацію, формує безліч можливих виходів і представляє імовірності їхнього здійснення, робить вибір з безлічі альтернатив. Сприйняття таких умов залежить від людини, її характеру, складу розуму, психологічних особливостей, рівня знань.

### *Питання для поглиблення знань*

1. Які чинники зумовлюють необхідність проблем, пов'язаних з ризиком?
2. У чому полягає сутність основних підходів до визначення ризику як економічної категорії?
3. За яких умов виникає ризикова ситуація?
4. Які характерні риси притаманні ризиковій ситуації?
5. У чому полягає сутність економічного ризику?
6. У чому проявляється суперечливість як риса ризику?
7. З чим пов'язана альтернативність ризику?
8. Яку роль відіграє невизначеність як риса ризику?
9. Чи пов'язані між собою основні риси ризику та його функції? Обґрунтуйте свою відповідь.
10. Схарактеризуйте основні джерела ризику і умови його виникнення.
11. Що виступає критерієм розподілу ризиків на статистичні і динамічні?
12. У чому полягають причини виникнення комерційного ризику?
13. У чому полягають причини виробничого ризику?
14. Який вид ризику виникає при здійсненні фінансового підприємництва чи фінансових угод? У чому полягає його сутність?
15. У чому полягає принципова різниця між економічними, фіскальними та соціально-політичними ризиками?
16. Чому ризик у підприємстві — це фінансова категорія?
17. Які особливості притаманні ризикам, зумовленим сучасним станом розвитку вітчизняних підприємств?